* احمد شہزاد

زبان، بولی، بولڑی تے پڑ بولی: تقابلی بحث

Abstract:

This article is full of effective information about linguistic terms language, dialect and sub-dialect or variety. In linguistics especially in Punjabi linguistics, one of the most difficult issues is how to draw a clear line between a language, a dialect and sub-dialect. Firstly the writer has tried to differentiate these terms with definitions and examples. Then the writer has explained the concept of standard language in view of linguistics. After that the writer has discussed the historical relationship between a language and a dialect. An effort has been made to show the complexity of these linguistic issues and tried to solve it accordingly through the article.

KeyWords: *Linguistics, language, Punjabi, dialect, sub-dialect , variety, standard language*

زبان، بولی، بولڑی تے پڑ بولی اجہے شبد نیں جیہڑے اڈو اڈو زباناں وچ وکھو وکھ معنیاں وچ بولے، سمجھے، سمجھائے، لکھے تے پڑھے جاندے نیں۔ انگریزی وچ زبان لئی Language، لہجے لئی Dialect تے ذیلی لہجے لئی Variety Sub Dialect جہے لفظ پر چلت نیں۔ امریکن انگلش، کینیڈین انگلش، برٹش انگلش تے آسٹریلین انگلش انگریزی زبان دے Dialect نیں جد کہ انڈین انگلش، سکاٹش انگلش تے وینش انگلش وغیرہ انگریزی دے Sub-Dialect کہے جا سکدے نیں۔ اردو وچ زبان لئی زبان، لہجے لئی بولی تے ذیلی لہجے لئی ذیلی بولی جہے لفظ پر چلت نیں۔ اردو وچ کجھ سکالر 'بولی' نوں وی زبان دے معنی وچ لکھدے تے پڑھدے نیں۔ جیویں ڈاکٹر سہیل بخاری ہوراں نے ''اُردو کا روپ'' وچ اُردو نوں بولی لکھ کے زبان دے معنی وچ ای ورتیا اے۔ (1) لیکن عام طور تے اردو وچ بولی نوں لہجے دے معنی وچ ای ورتیا جاندا اے۔ جدوں کہ پنجابی وچ زبان لئی ''بولی'' لہجے لئی بولڑی

(Dialect) تے ذیلی لہجے لئی پڑ بولی (Variety) جہے لفظ پر چلت نیں۔ پنجابی دے کافی سارے سکالراں نے زبان (Language) لئی زبان دا لفظ وی ورتیا اے تے بولی دا وی۔ جیویں ڈاکٹر محمد باقر(2) ، شفقت تنویر مرزا(3)، محمد آصف خاں(4) عین الحق فرید کوٹی(5)، سلیم خاں گی(6)، سردار محمد خاں(7) ہوریں زبان (Language) لئی 'زبان' تے 'بولی' دوویں لفظ ورتدے رہے نیں۔لیکن عام طور تے پنجابی وچ زبان لئی ''بولی'' دا شبدای ورتیا جاندا اے۔ پروفیسر ڈاکٹر نوید شہزاد دے آکھن موجب:

> ''پیش نظر رہے کہ پنجابی زبان میں ''زبان'' کے لیے ''بولی'' جب کہ ''لہجہ'' کے لیے بولڑی کے لفظ مستعمل ہیں۔ جب کہ اردو زبان میں زبان کے لیے زبان (Language)اور لہجہ کے لیے ''بولی'' (Dialect) کا لفظ استعمال کیا جاتا ہے۔''(8)

''پڑبولی'' جیہنوں اردو وچ ذیلی لہجہ تے انگریزی وچ Variety تے Sub-Dialect آکھدے نیں۔ ایس توں پرائی بولی، غیر زبان، تیجے درجے دی زبان تے غیر فصیح زبان مراد لئی جاندی اے۔ ایہدے بارے سلیم خاں گی لکھدے نیں:

> ''ایہدے بعد درجہ اے محاورے دا جیہنوں لہجہ آکھیا جاندا اے۔ ایس نوں اُپ بولی تے پڑ بولی وی کہندے نیں۔ انگریزی وچ ایہنوں ورائٹی کہندے نیں۔ ایہدی پچھان ایہ وے کہ لفظ تے زبان یاں بولی دے ہندے نیں تے اوہناں دی ادائیگی بہتی آبادی دی ادائیگی توں وکھری ہندی اے ۔مطلب ایہ اے کہ اوہدا تلفظ وکھرا ہوندا اے۔''(9)

پڑبولی اصل وچ بولڑی دی ذیلی ونڈ ہوندی اے۔ جیہنوں ہور وی اگے Idiolects وچ ونڈیا جاندا اے۔ عام طور تے اک بولڑی دیاں پڑبولیاں اک دوجے دے بہت نیڑے ہوندیاں نیں تے اوہناں وچ نکھیڑا اچارن یا مقامی شبداں دی بنیاد اُتے کیتا جاندا اے۔پنجابی بولی وچ بہت ساریاں پڑبولیاں اجیہیاں نیں جیہڑیاں اوس علاقے وچ موجود نیں جتھے دو بولڑیاں دا سنگم ہو رہیا ہوندا اے۔ جیویں ملتانی تے جانگلی دا جتھے سنگم ہو رہیا اے اوس پڑبولی نوں رچناوی کہیا جاندا اے۔ پراجے تیکر لسانی حوالے نال باقاعدہ تحقیق کم نہیں ہویا۔ انج ای ماجھی تے جانگلی بولڑیاں دا جتھے سنگم ہو رہیا اے اوتھے وی اک پڑبولی سامہنے آوَندی اے۔ ایسے طرح ای ملتانی تے ریاستی، ملتانی تے ڈیروی دیاں سرحداں اُتے وی کجھ پڑبولیاں سامہنے آوَندیاں نیں۔ جیہناں نوں اجے تیکر باقاعدہ کوئی ناں نہیں دتا گیا۔

زبان اک اجیہا عالمی Phenomena اے جیہدے وچ ہر ویلے کوئی نہ کوئی تبدیلی ہوندی رہندی اے۔ جے ایس تبدیلی دا عمل رک جاوے تاں زبان دی موت واقع ہونی شروع ہو جاندی اے۔

دنیادیاں ساریاں ترقی یافتہ زباناں اک لے لسانی تبدیلی دے عمل توں بعد ای ایتھوں تیکر اپڑیاں نیں۔ ایس دوران زباناں اک دوجے اتے گوڑھے اثرات پاندیاں نیں۔ جیویں انگریزی نے وی نشاۃ الثانیہ دے سمے اپنیاں لوڑاں یونانی تے لاطینی کولوں ای پوریاں کیتیاں۔ ایس معاملے وچ ڈاکٹر فرمان فتح پوری ہوریں لکھدے نیں:

> ''دنیا کی ترقی یافتہ سے ترقی یافتہ زبان بھی اس امر کا دعویٰ نہیں کرسکتی کہ وہ دوسری زبانوں کے اثرات یا الفاظ سے یک سر خالی ہے۔''(10)

جدوں دو قوماں دا آپسی رابطہ ہوندا اے تاں اوہناں دیاں زباناں دا وی آپسی لسانی رابطہ ہو جاندا اے، جیہدا سٹا سانجھی لفظالی دی صورت وچ سامنے آوَندا اے۔ لسانیاتی حوالے نال زباناں وچ اختلاف Grammatical Structure دی بنیاد اُتے ہوندا اے۔ ایہدے علاوہ زباناں وچ اختلاف تے تبدیلیاں، جغرافیائی، سیاسی، مادری اتفاقات، تعلیم، عادتاں، جنس، مذہب تے نسل دی بنیاد اُتے وی ہوسکدے نیں۔

> ''آپسی میل جول نال زباناں طبعی تے لسانی سطح اُتے تبدیلی دا شکار ہوندیاں نیں۔ زبان وچ تبدیلی دا عمل اک وسیع مظہر اے۔ لسانیاتی حوالے نال زباناں نہ صرف اک دوجے توں وکھریاں ہوندیاں نیں بلکہ اک زبان آپدے آپ وچ وی کئی اختلاف رکھدی اے۔''(11)

اڈواڈ حوالیاں نال زبان وچ ہر قسم دا ہیر پھیر ''بولڑی'' اکھواندا اے۔ انگریزی وچ بولڑی (لہجے) لئی "Lect" دا لفظ پر چلت اے "The Cambridge Encyclopedia of Language" موجب "Variety" دی تھاں "Lect" نوں عام اصطلاح کہیا گیا اے:

> "The term variety itself often used for any variety of a language, but in recent years, many sociolinguists have begun to use 'Lect' as general term in this way."(12)

انجے ای "A Dictionany of linguistics and phonetics" وچ "Lect" بارے انج دس پائی گئی اے:

> "Lect is a term used by some Sociolinguists to refer to a collection of linguistic phenomena which has a functional identity within a speech communcity, but without specifying the basis on which the collection was made e.g, whether the lect was regional (cf. dialect, social (cf.

sociolect), etc)." (13)

بولی دے حوالے نال کھوج پرکھ لئی ایہنوں انفرادی، علاقائی تے طبقاتی وغیرہ دی سطح اُتے وی پرکھیا جاندا اے۔ لسانیات دے سیانیاں دے نیڑے انگریزی وچ "Lect" پر چلت اے پر عام لوکائی وچ "Lect" دی بجائے "Dialect" وی ورتیا جاندا اے:

"A dialect is simply a distinct form of a language, differentiated from other forms of the language by specific linguistic feature (e.g pronounciation, or vocabulary, or grammar, or any combination of these)." (14)

جدید لسانیات وچ بولڑی اک نظریاتی تصور اے۔ جیہنوں ایس لئی ورتیا جاندا اے کہ زبان وچ آون آلیاں کسے وی حوالے نال تبدیلیاں نوں پرکھیا جا سکے۔

''بولی (بولڑی) کی تعریف اور وضاحت اگرچہ ایک مشکل امر ہے تاہم ایک لسانی گروہ کی زبان میں انحراف کے مطالعے کے لیے اصطلاح بولی کا استعمال ناگزیر ہے۔''(15)

لسانیات وچ کسے زبان دیاں جنیاں بوہتیاں بولڑیاں ہوون اوہنوں اوس زبان دا گن سمجھیا جاندا اے۔ جیہڑی زبان جنے زیادہ رقبے اُتے کھلری ہوندی اے اونیاں ای اوہدیاں بوہتیاں بولڑیاں ہوون گئیاں ایس لئی زبان دے مطالعے لئی ضروری اے کہ اوہدا بولڑیاں دی شکل وچ مطالعہ کیتا جاوے۔ ویسے وی زبان کسے اک شکل وچ سارے علاقے وچ موجود نہیں ہوندی۔ فائزہ بٹ لکھدیاں نیں:

''دنیا کی ہر زبان ایک مخلوط زبان ہے جو متعدد انفرادی، علاقائی اور معاشرتی بولیوں کا مجموعہ ہوتی ہے۔ کوئی بھی بڑی اور زندہ زبان ایسی نہیں کہ جس کی ایک سے زیادہ بولیاں نہ ہوں۔ زبان ایک ہی معیار اور ایک ہی شکل میں کسی پورے رقبے میں نہیں بولی جاتی۔ ایک بڑے علاقے کے لسانی گروہ میں امتدادِ زمانہ کے ساتھ کچھ مثالی خصوصیات پیدا ہو جاتی ہیں۔ انہی خصوصیات کے باعث زبان مختلف بولیوں میں تقسیم ہوجاتی ہے۔ درحقیت زبان چاہے کتنے ہی مختصر علاقے میں کیوں نہ بولی جارہی ہو بولیوں کے اختلاف سے خالی نہیں۔''(16)

بولی تے بولڑی وچکار نکھیڑا:

جیویں مادر تے دختر زباناں وچ سِٹا کڈھنا اوکھا ہوندا اے کہ مادر زبان کتھے ختم ہورہی اے تے دختر کتھوں شروع ہورہی اے اُنجے ای بولی تے بولڑی وچکار نکھیڑا کرنا وی بڑا اوکھا کم اے۔ ڈاکٹر

رؤف پاریکھ لکھدے نیں:

''لسانیات کی رو سے زبان اور بولی کی تعریف کا تعین اور ان میں تفریق کرنا اتنا آسان نہیں ہے کیوں کہ بعض اوقات دو زبانوں یا دو بولیوں کی سرحدیں اس طرح ملی ہوتی ہیں کہ ایک علاقے کی زبان یا بولی معمولی فرق سے دوسرے علاقوں میں بولی جاتی ہے۔ اور وہاں سے ایک نئی بولی کا خطہ شروع ہوجاتا ہے۔ اور ان میں تکنیکی بنیادوں پر امتیاز قائم کرنا لسانیات کے ماہرین کے لیے بھی پریشان کن مسئلہ ہوتا ہے۔'' (17)

بولی تے بولڑی وچ کیہ نکھیڑا اے ایس سوال دے کجھ انج جواب دتے جاندے نیں:

۱۔ بولڑی کسے بولی دی گھٹیا قسم نہیں ہوندی بلکہ بولی کسے بولڑی دی ترقی یافتہ حالت ہوندی ہے۔ جد کوئی بولی ادبی طرز توں ہٹ کے بول چال دے قدرتی ورتاوے وچ آجاوے تاں اوہ اوس زبان دی بولڑی منّی جاندی ہے۔ (18)

۲۔ سماجی اعتبار نال ایہ کہیا جاندا اے کہ بولن دا اوہ نظام جیہنوں سیاست دی چھتر چھاویں قومی زبان دی حیثیت نال من لیا جاوے زبان اے تے جیہڑی ایہ مانتا نہ کھٹ سکے اوہ بولڑی اے۔ (19) ونگی دے طور تے کئی ملکاں دیاں قومی زباناں پہلاں عام بولڑیاں سن فِر اوہناں بولڑیاں والے علاقے نوں سیاسی اہمیت حاصل ہوگئی جیس پاروں اوس خاص علاقے دی بولڑی نوں قومی زبان دا درجہ مل گیا۔ ایس لئی کسے بولڑی نوں زبان دا درجہ دوان وچ اوس علاقے دے سیاسی حالات داوی ہتھ ہوندا اے۔ ایس لئی آکھیا جاندا اے:

"A language is a dialect with an army and a navy." (20)

۳۔ ایہدا اک جواب ایہ وی دتا جاندا اے کہ اجہیا نظام نطق جیہدے وچ ادب تخلیق کیتا جاسکے اوہ زبان اے تے جیہدے وچ ادبی مواد تخلیق نہ کیتا گیا ہووے یاں بوہت گھٹ تخلیق کیتا گیا ہووے اوہ بولڑی اے (21) ایسے حوالے نال سلیم خاں گی لکھدے نیں:

''اک ہوئی زبان، زبان وچ ادب تخلیق ہندا اے۔ اوس ادب دی روایت ہندی اے جیہنوں ادب دی تاریخ وی آکھدے نیں۔ ایہدے بعد بولی (بولڑی) اے۔ بولی (بولڑی) وچ لوک ادب ہندا اے تے جے تحریری ادب ہووے تے بولی (بولڑی) وچ زبان بنن دا امکان ہندا اے۔'' (22)

۴۔ بولی تے بولڑی دے حوالے نال ڈاکٹر گیان چند ہوراں انج گل کیتی اے:

''بولی ایک جزو ہے اور زبان اس کا کل جس طرح ایک وفاق کئی اکائیوں پر مشتمل

ہوتا ہے۔اسی طرح ایک زبان بولیوں کا وفاق ہوتی ہے۔شاذ ایسی چھوٹی زبانیں ہوتی ہیں جو محض ایک بولی پر مشتمل ہوتی ہیں۔ بہ ہر حال بولی کا تصور زبان کے بغیر نہیں کیا جاسکتا۔ ہر بولی کسی نہ کسی زبان کے تابع ہوتی ہے۔''(23)

۵۔ بولڑی دا اطلاق عام طور تے زبان دی اجہی عوامی تے عامیانہ طرز اُتے کیتا جاندا اے جیہڑا زبان دے معیار تے صحیح ہوون دے متضاد ہووے لیکن لسانیاتی حوالے نال بولڑی کسے وی قسم دے فرق توں بغیر صرف زبان دے وٹائے ہوئے مہاندرے نوں آکھدے نیں۔(24)

۶۔ بولی تے بولڑی دے حوالے نال اک جدید نظریہ ایہ وی اے کہ بولی تے بولڑی وچ کوئی مڈھلا فرق نہیں اے۔(25) ایس حوالے نال ساجد جاوید لکھدے نیں:

بولی اور زبان میں بنیادی فرق ادائیگی کا تنوع (Speech Variety) بولی کی تعریف اور زبان کی تعریف میں کوئی خاص فرق نہیں ہوتا۔(26)

اگر بولی تے بولڑی وچ کوئی فرق نہیں اے تاں ایہدا مطلب اے کہ ہر بندا علاقائی، قومی تے عالمی سطح اُتے کسے نہ کسے بولی یاں بولڑی نوں ورتدا اے۔ ایس لئی امریکن انگلش (American English) آسٹریلین انگلش (Australian English) تے برٹش انگلش (British English) انگریزی زبان دیاں بولڑیاں نیں جہناں نوں وکھرے تے خودمختار دیس وچ پر چلت ہوون دے کارن قومی بولڑیاں (National Dialects) آکھیا جاندا اے۔(27) جیہڑی زبان دا علاقہ جِنا بوہتا ہووے گا اوہدیاں بولڑیاں دی گنتی وی بوہتی ہووے گی۔ انجے ای اگر زبان دے ورتاوے دا حلقہ گھٹ ہووے تاں بولن آلیاں دے اک دوجے توں نیڑے ہوون کارن اوس زبان دیاں بولڑیاں گھٹ ای ہوون گئیاں یعنی اسیں کہہ سکنے آں کہ زبان دے علاقے تے اوہدیاں بولڑیاں دی گنتی وچکار تناسب راست (Directly Proportional) اے۔ ایہ وی آکھیا جاندا اے کہ زبان وچ کسے وی قسم دی تبدیلی اگر قومی سطح تے زبان نوں متاثر کرن وچ کامیاب رہوے تاں نویاں بولڑیاں دے جمن دا عمل رک جاندا اے۔ ایہدے اُلٹ اگر نویں تصوراں دے آون دا سلسلہ پوری زبان دی بہ جائے کسے خاص علاقے وچ پر چلت زبان نوں متاثر کرے تاں بولڑی پیدا ہووے گی تے زبان وچ تبدیلی والا علاقہ نویں بولڑی دا علاقہ تصور کیتا جاوے گا۔(28)

ہن تیکر بولی تے بولڑی وچکار نکھیڑا کردے ہوئیاں تن وڈے سوال جمدے نیں:

۱۔ دو لسانی گروہ اک ای بولی دیاں دو وکھو وکھ بولڑیاں بولدے نیں یاں کہ وکھریاں وکھریاں لسانیاتی بنتر آلیاں دو اڈو اڈو بولیاں؟

۲۔ کسے خاص زبان دے مرکزی معیارتوں کِناں ہٹنا اوس زبان دی بولڑی آکھوائے گی؟

۳۔ کسے بولڑی دا اوہ کیہڑا خاص نقطہ اے جتھوں اگے جا کے اوہ زبان آکھوائے گی؟

ایہناں سوالاں دے جواب وچ عام طور تے ایہ اصول بنایا گیا اے کہ اگر دوویں لسانی گروہ اک دوجے دی بولڑی نوں آپسی ونڈ دے تحت سمجھ سکن تاں اوہ اک ای زبان دیاں بولڑیاں آکھوان گئیاں ایہدے الٹ اگر دونواں لسانی جتھیاں نوں اک دوجے دی بولڑی نہ سمجھدے ہوئیاں مافی لضمیر تک اپڑن وچ اوکڑ ہووے تاں اوہناں نوں دومختلف زباناں دے حامل گروہ منیا جاوے گا۔ آپسی تفہیم دا انحصار زباناں وچ موجود کئی مماثلتاں اُتے ہوندا اے۔ پر ویکھیا ایہ گیا اے کہ زباناں وچ کئی مماثلتاں دے باوجود لسانی گروہاں وچ آپسی تفہیم دی عمل داری تھلے دتیاں ہوئیاں وجہاں توں ممکن نہیں ہو سکدی۔ (29)

۱۔ اک صورت اوہ اے جدوں دو زباناں وچ لفظالی وڈی حد تیکر سانجھی ہووے پر قواعد دے حوالے نال ایہناں دی ساخت بالکل اڈواڈ ہوون دی وجہ توں ہر بندہ دوواں زباناں نوں اکو طرح نہیں سمجھ سکدا۔ جیویں پنجابی، اردو، فارسی، عربی، انگریزی، سندھی، بلوچی، پشتو وچ بوہت ساری سانجھی لفظالی اے پر ایہ وکھریاں وکھریاں زباناں نیں۔

۲۔ دوجی صورت اوہ اے جتھے قواعد وچ تقریباً یک لسانی ہوندی اے پر لفظ بالکل یاں تقریباً مختلف ہوندے نیں۔ ایہدی ونگی پنجابی تے ہندی زباناں نیں۔ ایس حوالے نال سردار محمد خان لکھدے نیں:

> ''بنگالی تے 'برجی' زباناں دے ذخیرہ الفاظ دے اکثر الفاظ اک جیہے ہن پر قواعدی اصول علیحدہ علیحدہ ہون دی وجہ نال الگ الگ زباناں ہن، جد کہ پنجابی تے برجی دے قواعد تقریباً اک جیسے ہن پر ذخیرہ الفاظ بہت فرق ہون کارن ایہ الگ الگ زباناں ہن۔''(30)

۳۔ عام طور تے اک زبان دیاں دو بولڑیاں لفظالی تے مشتقات دے حوالے نال اکو جہیاں ہوندیاں نیں لیکن اوہناں دے اُچارن وچ اینا فرق ہوندا اے کہ سنن وچ دو وکھریاں وکھریاں معلوم ہوندیاں نیں:

> ''سُریانی' تے موجودہ آرامی دے الفاظ تے گرداناں اک جیہیاں ہن پر ایہناں دا تلفظ فرق ہون کرکے دو الگ زباناں لگدیاں ہن پر ہے نہیں۔ سریانی، مشرقی آرامی دی بولی ہے۔ ایسے طرح نشیبی علاقہ دی اسکاچستانی، وی انگریزی دی بولی ہے۔''(31)

ایہناں عناصر توں علاوہ جغرافیائی، سیاسی، علیحدہ حکومتی نظام، مذہبی تے آمدورفت دیاں

سہولتاں دا اثر، قابل فہم ہونا آسانی دا جوڑ میل، عادتاں، تہذیب تے تعلیم، رسم الخط تے لسانی اتحاد دا اثر اجیہے عوامل دی وجھوں لسانی گروہاں وچ آپسی تفہیم دی عمل داری ممکن نہیں اے۔ فرامکن وکٹوریا موجب:

> ''گویا زبان اور بولی کے فرق کو سمجھنے میں نہ تو باہمی تفہیم کا اصول کارآمد ہے اور نہ ہی علاقائی حد بندی اس حوالے سے کوئی حتمی فیصلہ سناتی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ اس حوالے سے کوئی قطعی رائے قائم کرنے میں ماہرین لسانیات آج تک لیت ولعل کا شکار ہیں۔''(32)

ایس لئی اک اجہے نظام نطق توں بولڑی کہیا جاوے گا جیہڑا:

۱۔ زبان دی مڈھلی شکل ہووے۔

۲۔ بولڑی عام طور تے بولی جاندی اے یعنی بولن چلن تیکر محدود ہوندی اے۔ ایہدی کوئی اپنی لپّی نہیں ہوندی تے اگر کسے بندے نوں ایہنوں لکھت وچ لیانا پوے تاں اوس علاقے دی وڈی زبان دی لپّی نوں ورتیا جاندا اے۔(33)

۳۔ بولڑی کسے زبان دی اوہ ذیلی پرانبھل اے جیہدے بولن والیاں نوں کسے لسانی اختلاف دا احساس نہیں ہوندا۔(34)

۴۔ بولڑی عام طور تے اک بے ڈھب جہی زبان ہوندی اے جیہڑی عام طور تے اک چھوٹے علاقے دی لوکائی وچ پر چلت ہوندی اے۔ ایہدی نہ تے کوئی تنظیم ہوندی اے تے نہ ای ضابطے تے اصول مقرر ہوندے نیں۔ ایس لئی ایہدی گرامر وی مرتب نہیں ہوسکدی۔(35)

انسان دیاں دو جیاں لوڑاں تھوڑاں وچ اختلاف دی طرح بولڑیاں وی بولی وچ ہوون والے اختلاف وجھوں سامنے آؤندیاں نیں۔ بولڑی انسان دیاں مڈھلیاں لوڑاں جیویں ہوا، پانی تے سادہ کھاون پیون طرح اے تے بولی (زبان) اساڈیاں اوہناں لوڑاں طرح اے جیہڑیاں تہذیب نے پیدا کر دتیاں نیں جیویں ریل گڈی، بجلی وغیرہ۔

معیاری زبان: (Standard Language)

معیاری زبان کسے زبان دی سب توں اہم بولڑی ہوندی اے۔ جدوں کوئی زبان وڈے علاقے وچ کھلری ہوندی اے تاں اوہدیاں بولڑیاں ہور اگے پڑ بولیاں وچ وی ونڈیاں جاندیاں نیں۔ ایس لئی معیاری بولی (زبان) دی اہمیت ودھ جاندی اے۔ معیاری زبان بناون وچ تن وڈے عنصر شامل ہوندے نیں:

(i) سیاسی اقتدار والے علاقے

(ii) کسے تھاں دی دینی برتری

(iii) جیہڑی بولڑی وچ جنا بوہتا ادب لکھیا جاوے گا اوہدی اونی اہمیت ہووے گی۔

پنجابی دی معیاری بولڑی ماجھی اے جیہڑی لاہور، سیالکوٹ، گوجرانوالا، گجرات، امرتسر، گورداسپور وغیرہ وچ بوہتی بولی،لکھی تے پڑھی جاندی اے۔ ایہدے بارے محمد آصف خاں لکھدے نیں:

> ''مڈھ توں ای لاہور، امرتسر وغیرہ وپار، مذہب، سیاسی تے سماجی مرکز رہے ہن۔ ایس لئی ایتھوں دی بولی (بولڑی) نوں مرکزی حیثیت حاصل ہوگئی۔ جیویں جیویں ایس نوں اظہار دا وسیلہ بنایا گیا جیویں جیویں ایس وچ ادب تخلیق کیتا گیا۔ تیویں تیویں ایہ نکھر دی رہی۔ ایس نے اپنے آلے دوالے دیاں توں لفظ لین وچ کدے وی جھجھ نہیں کیتا۔ ایہو وجہ ہے کہ ایہ دنو دن امیر ہوندی رہی ہے۔ ہوندیاں ہوندیاں ایس نے زبان دا درجہ حاصل کرلیا۔'' (36)

اگر کسے وجہ توں معیاری زبان دی اہمیت گھٹ جاوے تاں اوہ صرف بولڑی ہو کے رہ جاندی اے تے کوئی دوجی بولڑی معیاری زبان دا درجہ حاصل کرلیندی اے۔ لسانیات دے سیانیاں دے آکھن موجب اوہ بولڑی جیہڑی خاص علاقے دی اشرافیہ، میڈیا دے بندے تے پڑھی لکھی لوکائی ورتے معیاری ہوندی اے ایہ بولڑی معیاری زبان دی نمائندہ ہوندی اے آٹو یسپرسن نے ایس گل اُتے انج تنقید کیتی اے:

> "We set up as the best language that which is found in the best writers, and count as the best writers those that best write the language, we are therefore no further advanced than before." (37)

جدوں سیاسی، مذہبی یاں کسے وی خاص وجہ توں کوئی بولڑی مانتا کھٹ لیندی اے تاں اوہ زبان دا درجہ حاصل کرلیندی اے تے باقی بولڑیاں پروکھے کر دتیاں جاندیاں نیں۔ ایہ سمجھیا جان لگ پیندا اے کہ دوجیاں بولڑیاں ایس معیاری بولڑی توں نکلیاں نیں۔ حالانکہ حقیقت ایہ اے کہ معیار آکھوان لئی بولڑی اپنے Grammatical Structure تے ہیت وچ کسے وی دوجی بولڑی توں اُچی نہیں ہوندی:

> "In lingustics terms no more dialect of a language is any more correct, any better, or any more logical than other dialect of the language, all dialects are equally effective forms of language, in that any idea or desire that can be

expressed in one dialect can be expressed just as easily in any other dialect." (38)

کجھ سکالر یاں لکھاری اپنی مرضی نال کسے بولڑی نوں معیاری بولڑی دا درجہ دے کے مصنوعی طور تے معیاری زبان بناون دا آہر کردے نیں۔ حالانکہ معیاری زبان بنن لئی اک لمی لسانی تبدیلی چاہیدی ہوندی اے جیہدے وچ وی کئی عنصر شامل ہوندے جیہڑے اسیں پچھے ویکھے نیں۔ اک دیس وچ اک توں بوہتیاں معیاری زباناں ہوون تاں اک قومی زبان بن جاندی اے۔

''ایک ملک میں اگر کئی معیاری زبانیں مستعمل ہوں تو ان میں سے ایک قومی زبان بن جاتی ہے اور اگر ایک سے زیادہ کئی قومی زبانیں ہوں تو ان میں سے ایک زیادہ اہمیت اختیار کر لیتی ہے۔ مثلاً سوئٹزر لینڈ کی تین قومی زبانوں ، جرمن، فرانسیسی اور اطالوی میں سے جرمن زبان زیادہ اہم ہے۔''(39)

بولی پہلے یاں بولڑی:

لسانیات وچ ایہ موضوع ہمیش توں دلچسپ رہیا اے کہ بولی پہلاں سی یا بولڑی؟ کیہ شروع وچ اک بولی (زبان) سی جیہڑی بعد وچ اڈواڈ بولڑیاں (لہجیاں) وچ ونڈی گئی کیہ مڈھلیاں بولڑیاں رل کے بولی بنیاں؟ ایہناں سوالاں دے جواب سکالراں نے وکھو وکھ دتے نیں۔ انج دے سوالاں بارے ای ساجد جاوید لکھدے نیں:

''دنیا کی پہلی زبان کون سی تھی، اس کے متعلق حتمی بات کہنا دیوانے کے خواب سے زیادہ نہیں۔ لیکن اس پہلی زبان کے بارے بات پیش نظر رہنی چاہیے کہ وہ زبان اوّل اوّل کوئی بولی تھی جو لسانی استقلال کو پہنچتے پہنچتے زبان کے درجے پر فائز ہوئی۔''(40)

فرانسیسی لسانیات دے ماہر ارنسٹ ریناں (Ernest Renan) تے اینگلو جرمن فلاسفر میکس ملر (Max Muller) دا خیال اے کہ بولڑیاں پہلے موجود سن تے فِر بولی (زبان) بنی۔ بولڑیاں نوں مقدس تصور کردے ہوئے میکس ملر لکھدے نیں:

''یہ مخصوص لغویوں کی اُپج ہے کہ وہ بولیوں (بولڑیاں) کی کثرت کا تصور ہی نہیں کر سکتے کہ جب تک وہ ان کا کوئی مشترک ماخذ قرار نہ دے لیں۔''(41)

ایہناں سکالراں دے نیڑے بولڑیاں بوہت سارے حصیاں وچ ونڈیاں ہوئیاں سن۔ رلن ملن نال آپسی اختلاف گھٹ گئے تے آخر کار اوہ اک زبان دا مہاندرا وٹا گئیاں۔ ڈاکٹر گیان چند ایس بارے

لکھدے نیں:

''ایک بحث ہے کہ زبان اور بولیوں کا تاریخی رشتہ کیا ہے۔ کیا امتدادِ زمانہ کے ساتھ ایک زبان بٹ کر بولیوں میں تقسیم ہوگی یا مختلف بولیاں مل جل کر زبانیں بن گئیں۔ یعنی بولیاں پہلے آئیں یا زبان؟ اینااور میکس ملر کا خیال ہے کہ زبان کا فطری ارتقا اشارے اتحاد کی طرف ہے۔ ابتدا میں انسانی بولیاں متعدد ٹکڑوں میں بٹی ہوئی تھیں۔ میل جول کے ساتھ اختلافات کم ہوتے گئے اور وہ ایک کی شکل میں گھٹ گئیں۔''(42)

لیکن امریکن لسانیات دا ماہر وھٹنے (Whitney) ایس نظریے نال اختلاف کردا اے۔ اوہدے نیڑے زبان پہلے آئی تے فیر اوہ ہولی ہولی بولڑیاں وچ ونڈی گئی۔ وھٹنے (Whitney) موجب:

"One or two recent writers upon language have commited the very serious error of inverting the mutual relations of dialectic variety and uniformity of speech, thus furning topsy-tury the whole history of linguistic development..... these authors affirm that natural tedency of language is from diversity to uniformity." (43)

وھٹنے دے نظریئے موجب جیہڑی زبان تقسیم ہو کے بولڑیاں بنی اوہ بولڑیاں فِر اک لمے لسانی تغیر توں بعد زبان دا درجہ حاصل کرلیندیاں نیں۔ ایسے حوالے نال ڈاکٹر گیان چند لکھدے نیں:

''لسانی تاریخ میں یہ واقعہ عام ہے کہ بولیاں ایک دوسرے سے جدا ہو کر مختلف زبانیں بن جاتی ہیں اطالوی، اور فرنچ نیز جرمن اور ڈچ کسی زمانے میں ایک زبان کی دو بولیاں تھیں۔ یہ بہت ممکن ہے کہ کئی سو سال میں برطانیہ اور امریکہ کی انگریزی یا ہندوستان اور پاکستان کی اردو دو مختلف زبانیں بن جائیں اس کے برعکس شاذ ہی ایسا بھی ہوتا ہے کہ زبان زوال پذیر ہو کر محض بولی رہ جاتی ہے۔''(44)

ایہدے ثبوت وچ ہند یورپی یاں ہند آریائی زباناں دی ونگی دتی جاندی اے کہ کیویں زباناں نے زباناں نوں پیدا کیتا۔ جدید لسانیات دے سیانے مندے نیں کہ جرمن زبان، لاطینی، یونانی، سنسکرت تے اوستا دی اصل اک ای اے۔ اینا ویلا گزرن مگروں وی ایہناں وچ کجھ لسانی اشتراک دیاں شکلاں نظر آجاندیاں نیں۔ لسانی سانجھ دے حوالے نال سکالراں دا خیال اے کہ ہزاراں سال پہلے آرین جدوں دریائے ڈینوب (جرمنی) دی وادی توں نکلے تاں اوہناں نے دو گروہاں دی شکل وچ مختلف ملکاں ول منہ کیتا۔ کجھ ہندوستان اپڑے تے کجھ یورپ۔ ایہدے بعد مختلف جغرافیائی ماحول تے سماجی

تبدیلیاں وجھوں اوہناں دی زبان بدل گئی۔ ہن ایہ نظریہ غلط ثابت ہوگیا اے کیوں جے ایس گل دا پک ہوگیا اے کہ آریاواں توں پہلاں ایتھے دراوڑ تے منڈا قبیلے رہندے سن۔ منڈا تے دراوڑ زباناں پر چلت سن۔ پنجابی زبان دے حوالے نال سکالراں منڈا تے دراوڑی زبان نال ناطے جوڑے نیں پر ایس حوالے نال اجے کھوج پرکھ جاری اے۔ مڈھ وچ بولی سی یاں بولڑی ایہ بحث اجہی اے جیہدی اخیر لسانیات وچ اجے نظریں نہیں پیندی۔ ایہ ساری کھوج پرکھ مفروضیاں تے قیاسیاں اُتے ای مشتمل اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر شوکت سبزواری لکھدے نیں:

> ''دراصل یہ اصول ہی صحیح نہیں کہ زبان کی وحدت اس کی کثرت یا تنوع سے پہلے ہے۔ زبان سے پہلے بولیاں ہیں اور بولیوں سے پہلے زبانیں۔ روز شب کی طرح یہ سلسلہ یونہی جاری ہے۔ قطعی اور آخری طور پر یہ فیصلہ کرنا دشوار ہے کہ ان میں سے کون مقدم ہے اور کون مؤخر؟''(45)

☆

References:

* Ph.D. Scholar, Institute of Punjabi & Cultural Studies, P.U, Lahore.

1- Sohail Bukhari, Dr. Urdu ka Roop (Lahore: Azad Book Dipu, 1971)10.

2- Muhammad Baqir, Dr. Punjabi zuban diyan Awazan, Mahanama Lehran, December, 1988

3- Shafqat Tanvir, Mirza. (Tarjuma ty Tarteeb) Ahmad Shahzad, Punjabi Lasani Sanj (Lahore: Sanj Publisher, 2020)122.

4- Muhammad Asif Khan (Mazmoon) Punjabi Zuban Ohdian Kuj Bolian Ty Dujay Naa Mashmoola Lalan Di Pandh, Iqbal Sallah-ud-Din.64.

5- Ann-ul-Haq Farid Koti. (Mazmoon) Punjabi Zuban Diyan Jaran. Mahanama Punjabi Adab 1960)

6- Saleem Khan Gimi, Zuban Da Irtaqa (Lahore. Aziz Publisher, 1991)127.

7- Sardar Muhammad Khan, Punjabi Zuban (Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 2017)64.

8- Naveed Shahzad, Dr.- Punjab Ka Lisani Mizaj (Lahore: Dr. Faqir Muhammad Faqir Research Chair, Department of Punjabi, Punjab Universitry 2018)20.

9- Saleem Khan Gimi- Punjabi Zuban Da Irtaqa (Lahore: Aziz Publisher, 1991)29.

10- Farman Fatah Puri, Dr.- Qoomi Zuban or Degar Pakistani Zubanian. (Islamabad: Muqtadra Qoomi Zuban, 1986)5.

11- Baker, Anne E.8 Hengeveld Kees, Linguistics, (USA: Blackwell publishing,2012)365.
12- Crystal, David: The Cambridge Encylopedia of Language (2nd Ed), (Islamabad: National Book Foundation, 1962) 24.
13- Crystal David: A Dictinary of Linguistics And Phonetics (Oxford: Black well Publishing, 1979-4th Ed)217.
14- Adrin, Akmajion and others: Linguistics (An introduction to language and communication), (New Delhi, PHI Learning,2012)278.
15- Linguistics, 365
16- Faiza Butt- Urdu Main Liasani Tehqiq (Lahore: Magrabi Urdu Academy, 2018)33.
17- Rauf Parikh, Dr. Pakistani Zubanain unki Bolian awr Qoomi Yakjahti, Mashmoola Tehqiq (Jaam Shoru: Sindh University, 2008)50.
18- Punjabi Zuban. 42
19- Pei, Mario- The Story of Language (New York: The New American Library, 1965)51.
20- Linguistics, 364.
21- The Story of Language,51.
22- Punjabi Zuban da Irtaqa, 29
23- Giyan Chand, Jain, Dr.- Urdu ky Agaz ky Nazarya, Mashmoola urdu Zuban ki Tareekh (Martaba): Dr. Mirza Khalil Ahmad Baig (Ali Garh: Educational Book House, 2007)8.
24- Linguistics (An Intrdoduction To Language and Communication)274
25- The Story of Language, 51.
26- Sajid Javid- Urdu Lisaniyat awr Mustashreqeen (Lahore: Aks Publication, 2019)16.
27- Finegan, Edward- Languge (Its Structure and Use, California, Wadsworth, (2004)15
28- The Story of Language,54
29- Urdu Main Lisani Tehqiq, 36
30- Punjabi Zuban, 44
31- Punjabi Zuban, 44
32- Fromkin, Victoria- An Introduction To Language (Australia: Nelson Thomson Learning,2005) 401
33- Shanti Rajan Bhatacharia. Bangal Ki Zubanoo ka Urdu Sy Rishta, Ek Lasani Mutalia (Lakhnaow Nusrat Publisher, 1988)26
34. Vant, Sturte, Linguistic change, chicago 1961, 146

35- Moin ud Din- Urdu Zuban Ki Tadrees (New Delhi: Qoomi Council Bray Faroog Urdu Zuban, 1983)13
36- Lallan Di Pandh, 69
37- An Introduction To Language, 409
38- Linguistics (An Introduction To Language and Communication), 281
39- Gyan Chand, Dr. Aam Lisaniyat (New Delhi: Qoomi Council Bray Faroog Urdu Zuban, 1985) 29
40- Urdu Lisaniyat awr Mustashreqeen, 14.
41- Shokat Sabzwari, Dr. Urdu Zuban Ka Irtaqa (Dhaka: Pak Kitab Ghar, 1956)77.
42- Aam Lisanyat, 69.
43. Whitney- Language and the Study of Language (London, 1884)177.
44- Aam Lisanyat, 69.
45 Urdu Zuban Ka Irtaqa, 77.